

## 3.2. Європейські та регіональні правові основи толерантності

Важлива роль у конституюванні цінностей толерантності належить регіональним угодам і договорам, у яких, з огляду на соціокультурну специфіку та усталені традиції політичної культури народів і держав, що утворюють великі регіони нашої планети, викладені основні принципи поваги до прав і свобод людини. Зважаючи на багатий досвід законодавчого забезпечення прав і свобод людини, нагромаджений у форматі європейських наднаціональних структур, у теоретичному плані ці проблеми, які контекстуально-концептуальним чином пов'язані з правовим забезпеченням толерантності, найбільш глибоко і комплексно представлені саме в працях європейських учених, таких як М. Делмас-Марті, Д. Дж. Харріс, М. О. Бойль, С. Вобрик, Ф. Дж. Якобс, Р. А. Вайт, Д. Гомьєн, Л. Е. Зваак, П. Стейгхарт, Т. К. Хартлі, С. Трифуновська, Ф. де Вавенс та ін.

Але аналіз нормативного забезпечення толерантності ми розпочнемо з несвропейських нормативних актів, які мають, порівняно з європейськими аналогами, більш декларативний характер і проголошують необхідність для держав-підписантів дотримуватися, головним чином, деяких найбільш визнаних природжених прав і свобод і тим самим обмежено підтримують норми толерантності.

*Американська конвенція про права людини*, що була прийнята 22 листопада 1969 року, зафіксувала визнання державами нового світу основоположних свобод і прав людини, в тому числі й тих, на які апелює, як на свої світоглядно-правові засади, толерантність: кожній людині гарантується право на особисту свободу (ст. 7); право на повагу честі і визнання гідності, на захист від довільних і образливих втручань в особисте життя та життя сім'ї, від дій, що шкодять репутації (ст. 11); право на свободу совісті і релігії (ст. 12); право на свободу думки та інформації, за винятком випадків розпалювання національної, расової, релігійної ворожнечі (ст. 13); право на об'єднання в асоціації ідеологічного, релігійного, політичного, економічного, професійного, соціального, культурного, спортивного та іншого характеру (ст. 16); рівність прав дітей, які народились у шлюбі або поза шлюбом (ст. 17); заборону за будь-яких обставин повертати іноземця до його країни, у разі загрози для нього, у зв'язку з його расовою та релігійною належністю, політичними переконаннями (ст. 22).

Огляд вищевказаних прав і свобод дозволяє дійти висновку, що хоча саме поняття толерантності або терпимості не вживано в цьому документі, але в ньому зафіксовані ті норми та принципи організації суспільно-політичного життя, які цілком логічно можуть утворювати перший, найбільш глибокий шар фундаменту розвиненої системи політики толерантності.

Конвенцією передбачені Міжамериканська комісія з прав людини із головною метою – сприяти повазі і захисту прав людини шляхом поширення поінформованості населення Американського континенту щодо прав людини і моніторингу виконання державами вимог даної конвенції, а також Міжамериканський суд з прав людини.

Вказаний суд приймає до розгляду справи лише від держав і від Комісії з прав людини, а не від приватних осіб (ст. 61), що, на наш погляд, значно звужує межі його впливу на реальний стан з правами людини. Позитивним є функція дорадництва, закріплена за Судом, щодо сумісності національного законодавства з положеннями Конвенції (ст. 64). Передбачено також щорічне звітування Суду на регулярній сесії Генеральної Асамблеї Організації американських держав із виділенням справ, за якими рішення Суду виявилися не виконаними (ст. 65) [29].

Оцінюючи в цілому Американську конвенцію з прав людини, можна вважати її інструментом сприяння атмосфері толерантності за умови ініціювання і моніторингу щодо дотримання прав і свобод з боку групи впливових країн, їхнього тиску на порушників конвенції. Цей висновок опирається на досвід останніх десятиліть, пов'язаний із військовими переворотами в ряді латиноамериканських держав і численними порушеннями, в першу чергу політичних прав, нетерпимістю тоталітарних режимів до інакомислення і переслідуваннями військовими хунтами своїх опонентів у Чилі, Аргентині, деяких інших країнах, який засвідчив слабку правозастановчу спрямованість даного документа, відсутність дієвого механізму практичного втілення в життя вимог конвенції.

*Африканська Хартія прав людини і народів*, що була ухвалена 1981 року, основною своєю спрямованістю зорієнтована на подолання всіх форм колоніалізму, неокolonіалізму, расизму, дискримінації, апартеїду, сіонізму та сприяння розвитку народів. У ній наголошується на ролі історичних традицій і цінностей Африканської цивілізації як чинника впливу на зміст концепції прав людини і народів (Преамбула).

Хартія фіксує загальноприйняті в світі свободи і права людини – рівність усіх перед законом (ст. 3); повагу до гідності (ст. 5);

свободу совісті і сповідування обряду (ст. 8); заборону дискримінації жінок (ст. 18); а також обов'язки, в тому числі «підтримувати відносини, спрямовані на розвиток, захист і зміцнення взаємної поваги і терпимості» (ст. 28) та «зберігати африканські культурні цінності у своїх стосунках з іншими членами суспільства в дусі діалогу і консультацій» (ст. 29).

Задля вивчення стану з правами людини в країнах Африки, розроблення принципів і норм правового вирішення цих проблем, сприяння співробітництву між країнами у цій галузі (ст. 45) створено Африканську комісію з прав людини і народів. Однак повноваження цієї Комісії, як свідчить аналіз тексту Хартії, є обмеженими і консультативно-дорадчими. Наприклад, ст. 56 перелічує умови розгляду Комісією письмових звернень, серед яких обов'язкова наявність авторства, відсутність зневажливого або образливого стилю у заяві автора, свідчення про ситуацію не лише з повідомлень засобів масової інформації тощо. Ясна річ, що кожна з указаних умов ставить потерпілу сторону у нерівноправне положення і здатна додатково серйозно погіршити перспективи задоволення її потреб. До того ж ст. 51 передбачає такий порядок отримання інформації від країни: «Комісія може звернутися з проханням до зацікавлених країн надати їй всю інформацію стосовно справи». Ніяких механізмів впливу на порушника, який не виявив бажання надати відповідну інформацію або перевірити її об'єктивність і достовірність, або який не бажає виконувати рекомендації Комісії, окрім привертання уваги Асамблеї глав держав і урядів, не передбачається (ст. 58) [30].

Прикметною ознакою цього документа є поняття прав народів, крізь призму і в нерозривній єдності з якими розглядаються й права людини, що, з нашого погляду, дещо знецінює навіть виховний, не кажучи вже про реальний практичний вплив його, адже суб'єктом і виразником права народу, за визначенням, виступає носій верховних владних повноважень, дії якого щодо особистості якраз і мають становити особливий інтерес для забезпечення прав людини.

Іншою вадою Хартії є зв'язок захисту прав людини із обов'язком боротися за повне визволення Африки, що фактично підпорядкувало власне цю правозахисну інституцію поточним політичним завданням країн-учасниць, а це, у свою чергу, перетворило її на несамостійний, залежний від держави, все ще далекий для впливу громадянського суспільства інструмент суспільного життя.

Отже, захист свобод і прав людини постає радше як ідеал, постульований Організацією Африканської Єдності відповідно до чинних міжнародних норм, аніж як реально діючий нормативно-

правовий механізм, що здатен на ділі забезпечити їх виконання країнами-підписантами. Масові численні порушення прав і свобод людини останніми десятиліттями на континенті, попри зусилля міжнародного співтовариства зупинити терор і насилля, фактично не дозволяють оцінити Хартію як дієвий засіб розвитку терпимості, хоча про це двічі йдеться як про її цілі.

*Всезагальна ісламська декларація прав людини*, що була ухвалена 1981 року, відверто й однозначно розгляд прав людини здійснює крізь призму догматів віри: «Аллах надав людству через свої одкровення у Святому Корані і Сунні Його Святого Пророка Мухаммеда надійну юридичну і моральну основу, яка дозволяє створювати і регулювати інститути і людські відносини», через що права людини визначені Божественним Законом, і тому в силу їх Божественного походження вони не можуть бути обмежені, скасовані чи порушені (Преамбула). Що стосується позитивного права як джерела суспільних норм, то декларація наголошує на тому, що «раціональність сама по собі, без світла одкровення Аллаха, не може бути надійним керівництвом у справах людських і не може дати духовну їжу для людської душі». Це означає, що відпочатково заперечуватимуться або ставитимуться під сумнів усі запроваджені свободи і права як підґрунтя толерантності у разі, якщо вони не вписуватимуться у традиційні фундаментальні уявлення ісламу.

Ставлення до людини та її прав викладене в декларації як таке, що впливає з ісламського порядку і що передбачає наступні права – на фізичну, культурну, економічну і політичну свободу, реалізація якої, однак, обмежується рамками ісламського Закону (ст. 2); на рівність і недопущення дискримінації за ознакою вірування, кольору шкіри, раси, походження, статті, мови (ст. 3); на захист від тортур, захист власної честі і репутації (ст. 8); на свободу совісті, думки і слова, за якої кожен повинен поважати релігійні відчуття, може шукати правду у знаннях та не матиме перешкод до інформації (ст. 12). Реалізація цієї свободи, однак, не повинна долати межі, визначені Законом, і забезпечується ресурсами умми.

Особливо важливими є права заміжньої жінки, в яких чітко прописана, відповідно до ісламської традиції, вимога до її чоловіка (теперішнього або колишнього) забезпечувати рівність у засобах для існування. Крім того, цікавим для своєрідного толерантного клімату у суспільстві є сувора вимога щодо конфіденційності інформації про дружину або чоловіка, розголошення якої спричинило б шкоду її або його інтересам (ст. 20) [31].

Оцінюючи толерантогенний потенціал зазначеної ісламської декларації, слід відмітити, що вона носить обмежений характер,

достатньо вузько спрямовану дію щодо інакшості Іншого, легітимізуючи в ній лише ті елементи і властивості, які можна розмістити в рамках ісламської традиції, сприйняти та інтерпретувати їх як такі, що прямо не суперечать основам ісламського порядку, обґрунтовуючи це посиланнями на такі канонічні текстуально зафіксовані положення, які у той чи інший спосіб могли б бути позитивно причетними до запропонованої інакшості. Решта новацій, за якими не вдається віднайти традиційного опертя у вказаних текстах або прецедентах традиції, будуть однозначно відкинуті. Підтвердженням цього є притаманна більшості країн ісламському світу політична консервативність як головна ознака і цінність політичної системи відповідних суспільств, що унеможлиблює розвиток і функціонування ліберально-демократичних норм та інститутів у ній. Ще одним доказом є той факт, що іслам (за даними Гарвардського університету) проголошений офіційною релігією у 29 країнах, включаючи Палестинську національну адміністрацію, законодавча база яких також зорієнтована на його приписи і відторгає всі ті західні новації, які стали результатом переміщення релігії та віри у сферу приватного життя при політичній нейтральності держави [32].

Найбільш досконалою у правовому смислі, політично-дієвою і морально-впливовою для справи утвердження цінностей і норм толерантності на сьогодні є європейська система захисту прав людини й основних свобод, у якій відображена власне суспільна реальність Європейського Співтовариства як особливої правової спільноти, в умовах якої національні суверенітети перебувають у лояльно-консенсусному відношенні до добровільно взятих на себе загальноєвропейських норм. Вона складається з таких основних компонентів:

- 1) системи діяльності Наради з безпеки і співпраці в Європі (НБСЄ / ОБСЄ);
- 2) системи Європейського Союзу;
- 3) системи Ради Європи;
- 4) рішення Європейського суду з прав людини.

Напрями і зміст діяльності компонентів цієї системи, як показує досвід, безпосередньо зумовлені актуальними потребами і тенденціями динамічного суспільно-політичного розвитку країн Європи у післявоєнний період аж до нашого часу. *Першою* поміж них, безсумнівно, виявилася необхідність зміцнення засад демократії і прав людини після жахливих випробувань цінностей людяності, свободи, рівності народів і людей у Другій світовій війні. Відгуком на цю потребу стало ухвалення *Європейської конвенції про захист*

прав людини і основоположних свобод (1950 р.). У ній, а в подальшому і в Протоколах № 1, 4, 6, 7 до неї, держави-підписанти зобов'язались гарантувати здійснення прав і свобод людини без дискримінації за ознакою статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного або соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження або інших обставин. Особливо підкреслена заборона дискримінації (ст. 14). Уперше в практиці міжнародних договорів міститься вимога поважати приватне життя (ст. 8); визнавати рівноправ'я подружжя (ст. 5 Протоколу № 7). Конвенція започаткувала новий міжнародно визнаний інститут забезпечення прав і свобод – Європейський суд з прав людини, до якого можуть звертатися безпосередньо самі громадяни із позовом проти власної держави за відновленням порушених прав і справедливості, остаточні рішення якого влада відповідних держав зобов'язується виконувати (ст. 46) [33].

*Друга* відображає об'єктивну тенденцію до інтеграції зусиль, спочатку у сфері економічно-виробничої діяльності, що у підсумку мало забезпечувати більшу конкурентноздатність на світових ринках, а згодом – і в інших галузях суспільного життя. Одночасно з цим були задекларовані деякі стандарти національних законодавств у галузі прав і свобод людини, про що свідчить включення відповідних статей до *Договору про Європейські Співтовариства* (1957 р.) [34].

*Третя* відображає глобальну тенденцію до посилення позицій демократії, зростання авторитету її цінностей у світі й поступове прийняття її норм у якості встановлюючих стандартів у міждержавних відносинах і у внутрішньополітичних справах у кожній окремо взятій країні. Знаковою подією в цьому плані став *Гельсінський заключний акт* 1975 р., який особливо посприяв визнанню інституту прав людини і свободи, плюралізму та інакомислення у колишньому СРСР і його сателітах як найголовнішої демократичної цінності сучасної цивілізації [35].

Розвиток вказаного тренду можна простежити в тексті *Підсумкового документа Віденської зустрічі* 1986 р. У ньому вперше уведений в обіг концепт «людський вимір», під яким розуміється поважання всіх прав людини і свобод, реалізація чого в політиці має передбачати такі її напрями: усіляке сприяння контактам між людьми, молодіжними, студентськими, урядовими і неурядовими організаціями; забезпечення доступу до інформації, її поширення та обміну; співробітництво у галузі освіти і культури; удосконалення

законодавства і приєднання до міжнародних пактів про права людини та публікація їх текстів. Як наслідок такої інтенсифікації міжлюдських контактів на різних рівнях і у різних сферах, безумовно, має формуватись толерантність як принцип і дух цих взаємин і як прикметна соціальна якість їхніх учасників [36].

З другої половини 80-х років ХХ ст. Схід Європи охоплює третя хвиля демократизації, яка супроводжується крахом комуністичних авторитарних режимів і прагненням «нових демократій» повноцінно увійти до існуючих європейських структур. Однак демократичні транзити принесли з собою нові проблеми, пов'язані із підйомом національної самосвідомості, особливо серед меншин, супроводжувалися конфліктними зіткненнями між носіями несхожих групових ідентичностей.

У бурхливих соціально-політичних змінах, що відбувалися в тогочасних постсоціалістичних країнах, на передній план вийшло завдання досягнення якісного нового для них статусу свободи і прав людини, який на масовому рівні асоціювався з «європейськістю». В свою чергу, це педалювало вдосконалення відповідних стандартів і з боку країн об'єднаної старої Європи. Синтез зазначених двох тенденцій призвів до проведення серії нарад, підписання низки угод і договорів. Погоджені і зафіксовані сторонами норми в них і дотепер виконують важливу роль загальноєвропейських стандартів основоположних прав і свобод людини – нормативну базу толерантності.

До таких правових її джерел слід віднести *Документ Копенгагенської наради Конференції з питань людського виміру* 1990 р. [37], *Підсумковий документ Наради з безпеки і співпраці в Європі* (від 21 листопада 1990 р.), *відомий як Паризька хартія для нової Європи* [38], *Документ Московської наради Конференції з питань людського виміру НБСЄ* (від 3 жовтня 1991 р.) [39]. У них на підставі історичних традицій гуманізму, боротьби за свободу і права європейських народів, зроблених уроків з грізного досвіду тоталітаризму і двох світових воєн, з урахуванням відповідних документів ООН та її спеціалізованих органів, з огляду на об'єктивну євроінтеграційну тенденцію і створення єдиних правил життя в економічній та інших сферах, зафіксовані ті стандарти прав і свобод людини, ті принципи стосунків між громадянином і державою, між інститутами громадянського суспільства і владою, сформульовані ті ключові за значенням цінності та ідеали соціально-політичної організації в дусі примирення і взаєморозуміння, які утворюють тло і задають алгоритм функціонування культури толерантності в

міжлюдських відносинах як у Європі загалом, так і в окремих країнах зокрема.

Входження в останнє десятиліття ХХ ст. нових демократій до складу європейських структур, масова міграція до країн Західної Європи і фактичне перетворення їх суспільств на мультикультуральні за складом населення і ціннісно-смысловими ознаками, прогресуюча автономізація особистості в них і духовна ситуація, що нагадує «кінець історії» (Ф. Фукуяма) і що характеризується тотальним визнанням і пануванням ліберальних свобод, значно прискорили процес просування толерантності до фасаду постмодерністського, посткомуністичного державного проекту і закріплення її в якості одного з його обов'язкових елементів. Ухвалена ЮНЕСКО у 1995 році Декларація про толерантність відобразила цю нову якість суспільних реалій у країнах усталеної ліберальної демократії та помітно стимулювала законотворчу діяльність представників європейської влади у напрямі подальшого нормативно-правового забезпечення цілей та ідеалів толерантності.

Найбільш плідним і перспективним у цьому плані виявився текст Хартії основних прав Європейського Союзу, підписаної 2000 року керівниками Європейського парламенту, Ради і Єврокомісії. І хоча в ній не застосовано жодного разу поняття «толерантність» або «терпимість», але де-факто тут знайшли своє відображення і закріплення ряд принципів положень, які, власне кажучи, суттєво розширили підтримувані і захищені державою особливі паттерни організації життєдіяльності окремих суб'єктів суспільних відносин, що здатні продукувати цінності толерантності і налаштовують у цьому ж напрямі мисленнєву та поведінкову активність решти їх суб'єктів.

Для цього в Хартії наголошується на значенні всезагальності і неподільності цінностей людської гідності, свободи, рівності, солідарності; проголошуються свобода художньої, науково-дослідницької діяльності, свобода викладання у вищих навчальних закладах (ст. 13), плюралізм засобів масової інформації (ст. 11); міститься заборона дискримінації на будь-яких підставах, у тому числі у зв'язку з генетичними відмінностями, обмеженою працездатністю, віком, сексуальною орієнтацією (ст. 21) [40].

Як видно, наведені тут права і свободи людини істотно доповнюють відомий традиційний їх перелік у тому смислі, що вони розширюють гарантії з боку держави щодо творчої самореалізації людини, у зв'язку з її особливими потребами і специфічним станом біологічної організації, відношення до яких ще в недалекому



минулому формувалось під впливом стереотипів, а самі вони зазвичай виступали приводом для несправедливих переслідувань і дискримінацій. Уперше в даному документі вказано на принцип плюралізму в діяльності такого інституту громадянського суспільства, як засоби масової інформації, завдяки забезпеченню якого мають формуватися кращі умови для індивідуальності, її самопрезентації у стосунках з соціумом і для легітимації ним цієї самобутності як прояву плюральної природи світу. Безумовно, регулюючий і виховний вплив Хартії на розвиток суспільних відносин у напрямі їх гуманізації та толерантизації є значним.

► *Європейська соціальна Хартія*, ухвалена 3 травня 1996 р., містить ряд важливих положень щодо мінімізації конфліктного потенціалу суперечливих інтересів класу роботодавців і класу найманих працівників. Для реалізації цієї мети держави-підписанти Хартії взяли зобов'язання сприяти створенню механізмів переговорів між роботодавцями і організаціями працівників, здійсненню арбітражу для їхнього примирення і справедливого вирішення трудових спорів (ст. 6). Крім того, в Хартії зафіксовані важливі нормативні положення щодо справедливого рівня винагороди за працю та справедливих її умов; щодо права кожного на захист від бідності і соціального остракізму; права на рівне ставлення при працевлаштуванні, оплаті за працю однакової цінності, уникнення будь-якої дискримінації; права непрацездатного на соціальну інтеграцію у суспільство і користування його культурними ресурсами тощо [41].

До *другої* групи європейських нормативно-правових актів, які утворюють підвалини толерантності, можна зарахувати ті, що спрямовані на безпосередній захист прав і свобод різноманітних меншин. Їх необхідність була продиктована динамічними, але водночас неоднозначними процесами, пов'язаними з третьою хвилею демократизації. До них належать:

► *Підсумковий документ Віденської зустрічі 1986 р.*, у якому держави-учасниці ОБСЄ заявили, що створюватимуть умови для збереження і розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин на своїй території, поважатимуть вільне здійснення прав особами, які належать до таких меншин.

► *Документ Копенгагенської наради Конференції з питань людського виміру НБСЄ 1990 р.*, у якому держави-учасниці визнали, що питання, які стосуються національних меншин, можуть бути розв'язані задовільно тільки в рамках демократичної політики,

а власне належність особи до національної меншини є справою індивідуального вибору індивіда. Вказане положення мінімізує можливість зловживання і перешкоджає тиску з боку групи на індивіда щодо його етнічної самоідентифікації й орієнтує на загалом толерантне ставлення до її проявів. Ніхто ззовні не може посилатися на будь-які ідеї, аби диктувати окремій особі, яким чином, у яких конкретних формах вона повинна маніфестувати свою етнонаціональну, конфесійну або іншу групову належність.

У 1992 р. створений інститут та ухвалено мандат Верховного комісара НБСЄ у справах національних меншин, який покликаний забезпечувати за можливістю «раннє попередження» і в необхідних випадках – «термінові дії» щодо пов'язаних із проблемами національних меншин напружених ситуацій, які ще не вийшли зі стадії «раннього попередження», але потенційно здатні, на думку Верховного комісара, перерости у конфлікт у регіоні НБСЄ, тобто становлять загрозу миру, стабільності або нормальним відносинам між державами-учасницями і вимагають уваги та дій Ради чи Комітету старших посадових осіб (п. 3 ч. 2) [42].

► *Рамкова Конвенція Ради Європи про захист національних меншин* (1995 р.). Вона є першим спеціальним багатостороннім міжнародно-правовим документом, присвяченим захисту прав національних меншин загалом, у якому наголошується, що такий захист становить невід'ємну складову міжнародного захисту прав людини. Її метою є визначення європейських стандартів, правових принципів, які зобов'язалися б поважати держави для забезпечення захисту національних меншин. Зазначається, зокрема, що створення атмосфери терпимості та діалогу є необхідним для того, щоб культурне розмаїття було джерелом не розколу, а збагачення кожного суспільства.

Для досягнення цієї мети сторони зобов'язуються сприяти вивченню культури, історії, мови, релігії національних меншин та більшості населення, розвитку освітніх систем, навчанню в освітніх закладах мовою відповідної меншини, розвивати міжкультурний діалог і поглиблювати ефективне співробітництво між представниками різних сегментів суспільства, а також протидіяти дискримінації, насильству, ворожому ставленню до них.

Розділ 3 (ст. 20-23) регулює питання співвідношення самої конвенції з національним законодавством сторін, основними принципами міжнародного права та положеннями Конвенції про захист прав людини й основних свобод 1950 р. і протоколів до неї. Так у ст. 20 Рамкової Конвенції підкреслено, що особи, які належать до

національної меншини, повинні діяти в межах національного законодавства держави перебування з урахуванням прав як більшості населення, так і представників інших національних меншин [43].

Зважаючи на рамковий характер Конвенції, її зорієнтованість на дії держав-підписантів щодо гарантування прав, декларативний як для правового документа стиль формулювання деяких статей, відсутність механізму судового нагляду за їх виконанням, Парламентська асамблея РЄ неодноразово висловлювалася за прийняття Додаткового протоколу, передбачивши в ньому саме судовий захист прав осіб, що належать до національних меншин.

Потребує уточнення питання про колективні права національних меншин. У пояснювальній доповіді до Конвенції категорично заявлено, що тут «про колективні права національних меншин не йдеться» (п. 31) і спільне здійснення прав і свобод «відрізняється від поняття колективних прав» (п. 37). Проте, як справедливо підкреслює І. Кушніренко, сама назва Рамкової Конвенції та юридичний аналіз її положень беззаперечно вказують на те, що значна частина її норм має колективне спрямування (ст. 1, 5, 6, 9, 10, 15 та ін.) [44, с. 96]. У теорії і на практиці, якщо держава, наприклад, юридично визнає національну меншину, то суб'єктом визнання виступає група, а не особа. Але залишається дискусійним питання щодо першості прав – індивідуальних або колективних.

У річизці реалізації можливостей національних меншин були прийняті *Гаазькі рекомендації про права національних меншин на освіту* (1996 р.) [45], *Ослівські рекомендації про мовні права національних меншин* (1998 р.) [46], *Лундські рекомендації про ефективну участь національних меншин у суспільно-політичному житті* (1999 р.) [47].

Прийнято ряд документів, присвячених ролі різноманітності культур, релігій, способів життя, їх співіснуванню і взаємодії у збагаченні загальної для всіх європейських народів їхньої культурної спадщини. Відзначено, що така традиція виступає і в наш час потужним духовним джерелом культурно-релігійної терпимості на континенті. Про це йдеться, зокрема, у *Резолюції 1885 (1987) про єврейський внесок до європейської культури* [48], у *Рекомендації 1162 (1991) та Розпорядженні № 465 про ісламський внесок до європейської культури* [49].

Ще одним важливим міжнародно-правовим актом у сфері захисту меншин, який містить стандарти та принципи спеціального характеру, є ухвалена в рамках Ради Європи 5 листопада 1992 р. *Європейська хартія регіональних мов або мов меншин*, яка є

першою міжнародною конвенцією спеціального характеру, спрямованою на комплексний захист мови як одного з найсуттєвіших елементів самобутності [50]. Слід зазначити, що цьому документу передують тривала історія конституювання інституту мовних прав у Європі. Біля її витоків був Договір про Вічний мир, укладений після перемоги Франції у війні 1516 року, в якому за жителями Швейцарської держави визнавався як привілей користуватися власною мовою. У подальшому захист права меншини на власну мову зафіксований у рішеннях Віденського конгресу 1815 р. щодо польської спільноти. В угоді між Грецією і Туреччиною від 1881 р., у договорі про мир, укладеному рядом балканських країн у 1913 р., поряд з іншими правами були й ті, що стосувалися захисту мовної належності меншин і, відповідно, гарантували використання ними їхніх мов [51, с.4-5].

У Європейській хартії 1992 р. право на використання регіональної мови або мови меншини розглядається як невід'ємне право особи відповідно до принципів, проголошених у Міжнародному пакті Організації Об'єднаних Націй про громадянські і політичні права та відповідно до духу Конвенції Ради Європи про захист прав і основних свобод людини. Виходячи з цього, сформульовані цілі даного документа, які полягають у тому, щоб забезпечити, наскільки це можливо, використання регіональних мов або мов меншин у ключових сферах суспільного життя: освіті, судовій владі, адміністративних органах та публічних послугах, засобах масової інформації, культурній діяльності, економічному і соціальному житті, транскордонних обмінах.

Для реалізації зазначених цілей держави-учасниці Хартії у своїй мовній політиці зобов'язалися дотримуватися таких принципів:

- визнання регіональних мов або мов меншин як засобу відображення культурного багатства;
- поважання кордонів кожної географічної місцевості, в якій використовується регіональна мова або мова меншини;
- здійснення дій, спрямованих на збереження регіональних мов або мов меншин;
- використання регіональних мов або мов меншин в усній та письмовій формі, у суспільному та приватному житті;
- викладання і вивчення регіональних мов або мов меншин на всіх відповідних рівнях.

Захист та підтримка розвитку регіональних мов і мов меншин не є самоціллю, а розглядається як невід'ємна складова зусиль щодо досягнення взаєморозуміння між усіма мовними групами населення

країни, як засіб виховання поваги і терпимості до іншомовної людини. До цієї справи держави-учасниці Хартії мають заохочувати установи освіти, професійної підготовки, засоби масової інформації.

Частина третя Хартії містить положення, за якими упорядковується функціонування регіональних мов і мов меншин в освіті, засобах масової інформації, адміністративних органах та судочинстві, в економічному і суспільному житті. Головна ідея, яка набула втілення в Хартії, полягає у тому, що держави-учасниці створюють усі необхідні умови і сприяють практичному застосуванню у всіх сферах життя вказаних мов на принципах рівності з державною мовою, доступності у вжитку для будь-якої особи, використання у виховних цілях вільного мовного спілкування для дружби і порозуміння між людьми. Толерантність до іншомовної людини, таким чином, передбачається водночас і як передумова, і як фон, і як засіб, і як очікуваний наслідок здійснення такої мовної політики. А вказані вище положення Хартії, у свою чергу, постають для неї як її надійні правові підстави.

З іншого боку, текст Хартії щодо правового захисту регіональних мов і мов меншин залишає значний простір для врегулювання даних питань національним законодавством і тим самим не суперечить основним принципам міжнародного права – таким, як повага до національного суверенітету держави та її територіальної цілісності. На нашу думку, такий підхід дозволяє за ступенем реального втілення норм Хартії у національне законодавство судити про рівень демократичності і відданості європейським цінностям держави як політичного суб'єкта про реальний, а не декларативний рівень толерантності в ній, а за ставленням різних політичних суб'єктів до Хартії, так само як і до інших міжнародних нормативно-правових актів щодо захисту основоположних прав і свобод людини, її права на інакшість і реалізації цього права на ділі – про рівень толерантності самих цих політичних акторів.

До *третьої* групи ми відносимо акти керівних європейських органів, що спрямовані на боротьбу із ксенофобією, розпалюванням ворожнечі на ґрунті групової належності, а також на запровадження культури толерантності та виховання її в молоді. Слід, у першу чергу, назвати такі документи:

► Рекомендацію ПАРЄ 1212 (1993) *«Про релігійну терпимість у демократичному суспільстві»*, в якій зіткнення носіїв різних світоглядів і релігійних вірувань розглядаються як такі, що «здатні також сприяти кращому взаєморозумінню», а не тільки спричиняти ворожнечу. Вказується, що релігійна терпимість можлива не лише

за умови світської демократії, але й (про що свідчить історичний досвід) при правлінні клерикального уряду. Передумови цього закладені в кожній з трьох головних монотеїстичних релігій, де містяться засади для формування обопільної поваги до інакочерговців або атеїстів. Кожна з цих релігій розглядає людину як витвір єдиного Бога, вона має однакову гідність і права, незважаючи на її переконання.

Особливо підкреслюється роль представників цих релігій у розвої та «яснішому наголосі на саме цих засадничих моральних цінностях, які істотно подібні та обопільно терпимі». Тим паче, що європейська історія демонструє, що співіснування іудейської, християнської та ісламської культур дало значний поштовх до розвитку всіх народів, коли ті спиралися на взаємну повагу і терпимість.

Рекомендація нагадала, що роль держави полягає не у лобюванні якоїсь релігії, а у сприянні пошануванню визнаних релігійних спільнот та пом'якшанню їхніх відносин із суспільством. Цим документом були передбачені головні напрями та конкретні заходи у галузі освіти, культурного обміну, наукових досліджень, бібліотечної справи щодо поглиблення релігійної терпимості [52].

Проблема релігійної терпимості у контексті актуальних суспільно-політичних змін, у зв'язку з проявами фундаменталізму, екстремізму, ксенофобії, виникненням і поширенням нових сект та духовного насилля, що прикривається гаслами релігії, розглянута також у Рекомендації 1396 (1999) «Релігія та демократія», ухваленій 27 січня 1999 року ПАРЄ; у Пояснювальному меморандумі до Рекомендації 1396 доповідача ПАРЄ Луїс Де Пьюїг, у Рекомендації 1412 (1999) 55 ПАРЄ щодо сект і нових релігійних культів, у Рекомендації 1556 (2002) ПАРЄ «Релігія і зміни в Центральній та Східній Європі» та ряді інших документів.

Так Рекомендація 1412 (1999) 55 нагадала про роль *релігійного* плюралізму, принцип нейтральності і рівного захисту всіх релігійних організацій (як традиційних, масових, так і нових, нечисельних) перед законом як основу політики держави у сфері релігійних відносин і закликала уряди країн-учасниць, зокрема, заохочувати підхід релігійних груп, що спрямований на порозуміння, толерантність, діалог та розв'язання конфліктів; вживати чіткі заходи проти будь-яких дій, що можуть перетворити на маргіналів групи релігійних та духовних меншин.

Водночас у своїй Рекомендації ПАРЄ наполягає на здійсненні моніторингу діяльності нових релігійних, езотеричних і духовних культів, необхідності інформування громадськості, особливо молоді,

зادля захисту простої людини у разі неналежного з боку цих нео-релігійних культів поводження з нею, маніпуляцій з її свідомістю, навіювання, згвалтування, ігнорування необхідності шкільної освіти [53].

► Рекомендацію NR (83) 4 Комітету міністрів Ради Європи *«Про сприяння обізнаності про Європу в середніх школах»* від 18 квітня 1983 р., яка відіграє помітну роль в утвердженні та конкретизації правових засад толерантності через інститут освіти і суспільного виховання дітей і молоді – покоління, яке не пережило жахливих часів війни, але яке механізмами історичної пам'яті і громадянської ідентифікації потенційно може стати носієм настроїв недовіри, ворожнечі, ненависті. Крім того, в цьому документі знайшло втілення усвідомлення з боку європейської спільноти необхідності готувати молодь до умов міжкультурних комунікацій у зв'язку з їх зростаючою інтенсивністю і значимістю.

Дана Рекомендація передбачає, що при розробленні змісту навчальних програм «середні школи повинні намагатися глибоко пояснювати учням такі ключові концепції:

- 1) демократія, права людини і основні свободи;
- 2) терпимість і плюралізм;
- 3) взаємозалежність і співробітництво;

4) «єдність людей і культур та їхня різноманітність» і, де це можливо, мають залучати до навчального процесу представників інших культур. Прикінцеві цілі цих заходів – по-перше, формування європейської культурної ідентичності в її різноманітності; по-друге, усвідомлення ними можливості діалогу і взаєморозуміння між різними частинами світу; по-третє, розвій справді терпимих позицій та розуміння того, що, незважаючи на різницю кольору шкіри, віросповідання та звичаїв, усі люди мають основну загальну гідність і основні загальні потреби [54].

► Рекомендацію NR (99) 2 Комітету міністрів Ради Європи *«Про середню освіту»*, ухвалену 19 січня 1999 р., у якій прямо підкреслюється, що в умовах, коли значно зросла диверсифікованість Європи та європейських суспільств, середня освіта відіграє визначальну роль у розв'язанні проблем ізоляціонізму, расизму, ксенофобії, нетерпимості, антисемітизму та ультранаціоналізму, в утвердженні етичних цінностей терпимості і взаємодопомоги.

У цьому документі цінності толерантності отримали своє підґрунтя при викладенні принципів Європейського виміру у середній освіті, за якими, зокрема, передбачається організація шкільної освіти «у контексті відкритої Європи:

- озброєння молоді знаннями, потрібними їй, щоб бути мобільною, зокрема у працевлаштуванні;
- сприяння розвитку демократичного громадянства, що ґрунтується на спільних знаннях і взаємоповазі, а також на боротьбі з расизмом, ксенофобією і антисемітизмом;
- ознайомлення зі спільною спадщиною й різноманітністю європейських культур» [55].

– Рекомендацію Rec (2001) 15 Комітету міністрів Ради Європи «*Про викладання історії у XXI столітті в Європі*» від 31 жовтня 2001 р., у якій набула політичного озвучення потреба в посиленні взаємного порозуміння й довіри між народами, зокрема, через запровадження шкільних програм вивчення історії. Підкреслюється, що викладання історії в демократичній Європі має займати значне місце в процесі формування відповідального й активного громадянина та розвитку почуття поваги до різноманітних розбіжностей, поваги, в основі якої буде розуміння національної ідентичності та принципів терпимості; виступати в якості вирішального чинника примирення, визнання, взаєморозуміння і взаємної довіри між людьми, що впливає на свідомість цінностями демократії та прав людини.

Відповідно до цього головними завданнями викладання історії, зокрема, названо розвиток почуття поваги до різноманітних розбіжностей, поваги, в основі якої буде розуміння національної ідентичності та принципів терпимості; розвиток згоди на основі європейського розмаїття.

Спеціально наголошується, що викладання історії не може бути засобом гіперболізованої націоналістичної версії минулого, яка може породити протиставлення між «ми» та «вони» [56]. Остання ремарка, на наш погляд, є вкрай важливим симптомом зрілої культури толерантності, адже вона застерігає від цілком ймовірних наслідків надмірного самовихваляння національної історії, культури, мови, що, як свідчить досвід, дуже небезпечно межує зі зверхністю до «іншого» і далі – до нетолерантності до нього.

Ті чи інші аспекти утвердження норм толерантності засобами освіти також втілені у Рекомендаціях Комітету міністрів Ради Європи NR (98) 5 «*Про освіту з питань спадщини*», NR (84) 18 «*Про навчання вчителів з питань міжкультурного розуміння, зокрема в контексті міграції*», NR (85) 7 «*Про викладання й вивчення прав людини в школах*» та деяких інших.

► Рекомендацію NR (97) 21 «*ЗМІ та сприяння культурі терпимості*» від 30 жовтня 1997 р., у якій Комітет міністрів Ради



Європи, виходячи з положення Віденського саміту (жовтень 1993 року) щодо принципу терпимості як гарантії підтримання відкритого суспільства, певним чином концептуалізував і унормував поняття культури терпимості. В ній, на думку поважної європейської інституції, представлені дві взаємопов'язаних складові: по-перше, це культура порозуміння між різними етнічними, культурними й релігійними групами суспільства і, по-друге, це боротьба з нетерпимістю. Набув офіційного тлумачення термін «розпалення ненависті», сформульовані принципи діяльності влади щодо цього явища, аналізується співвідношення з формами самореалізації особи.

Рекомендація наголошує на невичерпності прикладів професійних практичних заходів, що сприяють культурі терпимості, і формулює досить конкретні вимоги щодо боротьби з нетерпимістю, перелік головних напрямів котрих охоплює наступні:

- подання достовірної і точної інформації про випадки расизму й нетерпимості;
- подання інформації про випадки напруги між громадами в делікатній формі;
- уникнення стереотипного, яке принижує гідність, зображення представників культурних, етнічних або релігійних громад у публікаціях і передачах;
- обговорення поведінки якоїсь особи поза її належністю до громади, якщо це не позначається на змісті інформації;
- зважену й об'єктивну характеристику культурних, етнічних і релігійних громад, яка відображала б також їхні перспективи й світогляд;
- збудження громадської думки щодо бід, які несе з собою нетерпимість;
- поглиблення в суспільстві розуміння й визнання розходжень;
- викриття ідей, що лежать в основі зауважень нетерпимого характеру, зроблених промовцями під час інтерв'ю, доповідей, дебатів;
- аналіз впливу джерела інформації на саму інформацію;
- різноманітність працівників в установах ЗМІ та ступінь їх відповідності багатоетнічному й мультикультурному складу читачів, слухачів або глядачів.

Для втілення в практику роботи ЗМІ зазначених норм Комітет міністрів Ради Європи заохочує їх до вироблення і прийняття кодексів поведінки, що регулюють проблеми дискримінації й нетерпимості і сприятимуть мультикультурному підходу у мовленні,

в обміні програмами на європейському, регіональному і національному рівнях [57].

► Рекомендацію NR (97) 20 Комітету міністрів Ради Європи з питань «розпалювання ненависті», що була ухвалена 30 жовтня 1997 року, витлумачує цей термін як поняття, що позначає усі форми самовираження, котрі включають поширення, провокування, стимулювання чи виправдання расової ненависті, ксенофобії, антисемітизму та інших видів ненависті на основі нетерпимості, включаючи нетерпимість у вигляді агресивного націоналізму або етноцентризму, дискримінації та ворожнечі у ставленні до меншин, мігрантів або осіб з емігрантським корінням.

Наклепницькими визнаються будь-які висловлювання, що пропагують, підбурюють, підтримують або виправдовують расову ненависть, ксенофобію чи антисемітизм. Особливо небезпечними вони стають у разі поширення через засоби масової інформації.

Рекомендація містить принципи, якими повинні керуватися органи державної влади та офіційні особи. До них належать такі:

- заборона заяв, які можуть бути сприйняті як роздмухування ненависті, осуд тих, що вже були оприлюднені;
- всебічне правове забезпечення боротьби з роздмухуванням ненависті, яка, однак, не повинна перешкоджати свободі самовираження, що не зазіхає на людську гідність інших осіб і їхню репутацію;
- особлива увага з боку судів і прокуратури до справ, що пов'язані з «роздмухуванням ненависті», дотримання принципу пропорційності покарання за скоєні вчинки;
- врегулювання і диференціація відповідальності автора матеріалів, що роздмухують ненависть, і засобів масової інформації, що її поширюють у форматі реалізації ними своїх професійних завдань. При цьому суди і органи державної влади не повинні нав'язувати журналістам свої погляди на методи їхньої фахової діяльності [58].

► Конвенція Ради Європи *про запобігання тероризму*, що була прийнята 16 травня 2005 року, однозначно засудила тероризм і підкреслила, що «терористичні злочини, незалежно від того, хто їх учинив, за жодних обставин є не виправданими міркуваннями політичного, філософського, ідеологічного, расового, етнічного, релігійного або іншого подібного характеру» (Преамбула).

Виведення тероризму за межі терпимого, однак, не означає ігнорування толерантності як цінності, сприятливої для заходів з боку влади щодо запобігання та профілактики самого тероризму

серед, у першу чергу, вразливих груп населення. Зокрема, в ст. 3 Конвенції зазначається, що кожна держава саме на основі толерантності заохочує до міжрелігійного діалогу й діалогу між тими, хто належить до різних культур, у необхідних випадках залучає неурядові організації та інші елементи громадянського суспільства для мінімізації рівня напруженостей у суспільстві, якою могли б скористатися для вчинення терористичних злочинів [59].

Особлива роль в утвердженні толерантності та у повсякденному дотриманні її норм належить Європейському суду з прав людини. Він виступає контрольним органом Конвенції, який детально роз'яснює кожен її статтю. Ухвалені ним рішення з тих чи інших конкретних питань опосередковано формують зразки поведінки для широкого загалу як позитивного плану – у відстоювання власних прав, так і негативного – окреслюючи межі допустимого. Ці рішення, завдяки відкритості, змагальності сторін, через оприлюднення та аргументацію вироків, набуття відгуків у засобах масової інформації, сприяють формуванню в європейських суспільствах правового підґрунтя культури толерантності з властивими їй еталонами поведінки відповідно до її цінностей та ідеалів, а у результаті – також виступають потужним засобом символічної політичної і правової соціалізації, за якої в людини цілеспрямовано виробляється власна система значень, що асоціативно об'єднує в її свідомості корелюючі з ситуацією толерантності поняття, уявлення, відношення. Особливістю саме такого роду соціалізації виступає те, що вона не обов'язково спирається на безпосередній досвід включення індивіда у правову чи політичну практику, а здійснюється на підставі і під впливом оцінок інших, значимих для нього, соціальних агентів та інститутів – Європейського суду, журналістів, політиків [60].

Для держав-учасниць Конвенції знання і використання рішень Суду полягає у застосуванні їх як норм, що є запорукою дотримання ними взятих на себе міжнародно-правових зобов'язань, які впливають з Європейської конвенції 1950 року. Конкретні судові рішення формально обов'язкові тільки для тих держав, що виступають відповідачами в конкретних справах. Однак інші країни фактично керуються ними при оцінці відповідності внутрішнього правового порядку вимогам Конвенції. У ряді випадків ці рішення спонукали держави, які не були стороною у певній справі, до удосконалення свого законодавства і правозастосовчої практики.

Крім того, за трактуванням Суду, Конвенція – це не застиглий раз і назавжди документ, а живий договір, який підлягає тлумаченню з огляду на ситуацію, що складається на даний час. Тому рішення

Суду можуть використовуватись не тільки у правотворчій, але й у правозастосовчій діяльності держави. Отож у такий спосіб своїми рішеннями суд постійно збагачує і доповнює в тому числі й нормативно-правову базу забезпечення толерантності.

На відміну від порядку реагування на порушення прав іншими регіональними органами, Суд може прийняти скаргу від будь-якої фізичної особи, неурядової організації чи групи приватних осіб (ст. 34). Держави Ради Європи зобов'язуються виконувати остаточні постанови Суду у справах, до яких вони мають відношення як їх сторони (ст. 46), що, власне, й робить його ефективним практично діючим засобом захисту прав і свобод кожної людини, а значить, інструментом толерування щодо реалізації особливих інтересів.

До найважливіших внесків щодо зміцнення нормативно-правової бази толерантності з боку Суду слід включити такі.

Суд дає офіційні тлумачення понять, які широко застосовуються і при розгляді ситуації толерантності. Запроваджуючи їх як офіційні версії до правозастосування у державі, Суд водночас легітимізує й відповідні життєві, суспільні практики, позначеннями котрих виступають ті чи інші нижчезазначені категорії.

Одним з ключових для практики толерантності виступає поняття «приватне життя» як сфера легітимізованого розгортання власної самобутності, що утворює підстави для толерування її різноманітних виявів. Воно, за тлумаченням Суду, охоплює особисте життя; захищеність персональних даних; право на усамітнення; на встановлення та підтримання стосунків з іншими людьми і об'єднання з ними; на фізичну і моральну цілісність; на персональну ідентичність, включаючи вибір імені, способу одягатися та сексуальну ідентичність. Дотичними є поняття «приватний простір», «право на приватний простір», «повага до приватного життя», «свобода сексуальних стосунків» як складових приватного життя людини.

Іншим важливим поняттям виступає «свобода виявлення поглядів». Така свобода гарантується не лише для позитивно сприйнятих і необразливих висловлювань, але й для таких, що ображають, шокують і хвилюють державу або будь-яку частину її населення. Цього, як указується у рішеннях Суду, потребують плюралізм, толерантність і відкритість демократичного суспільства.

Одночасно Суд визначив, що свобода виявлення поглядів та інформації не є абсолютною. Держава може на законних підставах обмежувати цю свободу незалежно від засобів, за допомогою яких ці погляди були висловлені.

Обмеження реалізації свободи виявлення поглядів допускається у випадках:

а) захисту суспільних інтересів (національної безпеки, територіальної цілісності, громадської безпеки, запобігання злочинам чи порушенню правопорядку, охорони здоров'я та моралі);

б) захисту прав особи (захисту репутації і прав інших осіб, запобігання розголошенню конфіденційної інформації).

Для забезпечення толерантності вкрай важливим уявляється адекватне розуміння різних аспектів дотичного поняття «дотримуватися своїх поглядів». На думку Суду, воно покликане захищати особу від приписування їй певної позиції на основі її попередніх висловлювань і негативних наслідків, які можуть виникнути з цього, а також забороняє примушувати особу розголошувати іншим свою позицію. Тим самим особа відпочатково наділяється і володіє духовною автономією, втручання у межі котрої і маніпулювання з її змістом не дозволяються, а право на власний розсуд розпоряджатися ним розглядається як таке, що не оспорується будь-якою сторонньою особою, а тому й підлягає поважанню.

Своїм рішенням Суд поширив зміст ще одного дотичного поняття «висловлювання» також на малюнки, зображення та дії, вчинені з наміром висловити позицію чи подати інформацію. Так само й засоби виявлення поглядів не обмежуються мовленням. До їх числа належать друковані засоби, теле- і радіомовлення, вистави, фільми, електронні системи. Таким чином, захищається не лише висловлювання, але й засоби його відтворення, передачі і розповсюдження.

Свобода висловлювань не обмежується фактичними даними, які можна підтвердити. Вона включає також погляди, критику, припущення. Таким чином, стаття 10 Конвенції поширюється не тільки на «правдиву» інформацію. Особа, яка висловила свої погляди, а не факти, не може бути зобов'язана доводити їх правдивість, і до цього, саме як до чийось поглядів, відповідно має бути толерантне ставлення.

Ще одним елементом змісту толерантності виступає право на самовираження, яке Європейський Суд розглядає як природний наслідок і форму втілення основоположних прав особистості. Тому все, що не порушує права і свободи інших, громадську безпеку та ключові інтереси держави, що у поведінці прямо не протистоїть вимогам суспільної моралі, має право на толерантизацію.

Суд установив своєрідну ієрархію поглядів за їх вагою у суспільстві: політичні погляди, мистецькі і, насамкінець, економічні. Допустиме втручання у виявлення цих поглядів залежить від його характеру. Обмеження політичних висловлювань повинно бути

виправданим «нагальною суспільною потребою», держава має чітко довести необхідність ужитих заходів. Водночас обмеження реклами чи інших висловлювань комерційного характеру вважається виправданим, якщо воно не є нерозумним. Отже, найбільшим рівнем толерантизації наділяються саме політичні погляди. Суд розтлумачив статтю 13 Конвенції щодо права особи на ефективний правовий захист, що дозволяє кожному, попри вірогідності позитивного рішення, звертатися за відновленням справедливості. І це, з нашого погляду, виступає деякою гарантією дотримання прав та свобод, засобом стримання нетерпимості.

Судом визначено поняття дискримінації, яке включає в цілому випадки, коли до якої-небудь особи або групи осіб без достатнього обґрунтування ставляться менш толерантно, аніж до іншої особи чи групи, навіть якщо більш толерантне ставлення не вимагається за Конвенцією. Суд виклав наступну схему для ідентифікації факту дискримінації:

- а) встановлені факти свідчать про різне ставлення;
- б) різниця є безцільною, тобто вона не може бути об'єктивно і розумно обґрунтована з урахуванням мети і наслідків заходу, що розглядається;
- с) немає розумного співвідношення між засобами, що застосовуються, і поставленою метою.

Нарешті, Суд дав офіційне тлумачення поняття «поводження, що принижує гідність», що є необхідним для ідентифікації нетолерантності, нетерпимості, ворожості. Це таке поведження з людиною, що викликає в неї як у жертви почуття страху, пригніченості та неповноцінності, може образити і принизити її та зламати фізичний і моральний опір [61].

Багато світових і європейських норм, сприятливих для толерантності, увійшли до корпусу правових актів, сформованого спільними зусиллями держав СНД. Так відповідно до прийнятої 26 травня 1995 р. *Конвенції про права й основні свободи людини*, уряди країн-підписантів погодилися забезпечувати права і свободи кожній людині, яка перебуває під їх юрисдикцією. В Конвенції закріплено такі права і свободи людини, як: право на життя; свободу й особисту недоторканність; рівність усіх перед судом; право на повагу особистого і сімейного життя; на недоторканність житла і таємницю листування; вільне вираження своєї думки. Кожна людина, зазначається в Конвенції, має право на свободу мирних зборів і свободу асоціацій, включаючи право створювати профспілки і вступати в них для захисту своїх інтересів [62].

Задекларовані в цій Конвенції права і свободи утворюють сучасний правовий фундамент для норм та цінностей толерантності, цілком достатній для її повноцінної реалізації у суспільно-політичній практиці.

З огляду на складні і масштабні міграційні процеси, що були спричинені розпадом СРСР як єдиної держави і суверенізацією колишніх його республік на тлі етнічного ренесансу, постала значна кількість проблем щодо статусу, гарантії та поновлення у разі необхідності загальноприйнятих прав і свобод осіб, що належать до меншин. У загальному плані вказана проблема набула свого вирішення в *Угоді про допомогу біженцям і вимушеним переселенцям*, яка була прийнята країнами СНД у 1993 р. [63], *Конвенції про забезпечення прав осіб, що належать до національних меншин*, яка була прийнята СНД у 1994 р. [64].

Особливу політичну і правову актуальність щодо врегулювання даного питання надала ситуація у зв'язку з тим, що одночасно відбувалося масове повернення депортованих народів та осіб, які стали жертвою політичних репресій. Зобов'язувальним документом для країн-підписантів СНД стала *Угода з питань, пов'язаних із відновленням прав депортованих осіб, національних меншин і народів*, ухвалена 9 жовтня 1992 р. [65]. Відзначимо, що згідно з Угодою уряди мають створювати необхідні умови для реалізації гарантованих громадянських, політичних, соціальних, економічних, культурних прав і свобод, уникнення будь-якої дискримінації.

Визнане право депортованих національних меншин і народів вживати свої імена і прізвища, у тому числі в офіційних документах, так, як це прийнято їх рідною мовою, а також безперешкодно застосовувати рідну мову як у письмовій, так і в усній формі. Визнане право на створення відповідно до чинного законодавства організацій просвітницького, культурного і релігійного характеру, на користування ними громадськими будинками, радіомовленням, телебаченням, пресою та іншими засобами масової інформації, можливість безперешкодно підтримувати зв'язки із громадянами й організаціями тих держав, з якими даний народ пов'язує загальне етнічне походження, культуру, мову, релігійні вірування. Прикладом цього є зв'язки кримськотатарських організацій з Туреччиною, рядом інших ісламських країн.

Указані нормативно-правові акти, як показує досвід, були відгуком молодих незалежних держав на нагальну потребу вирішення спільних для них проблем, спробою впоратися з тогочасними викликами їхнього розвитку у зв'язку і в загальному контексті

відносин у колишній метрополії. Тому ухвалені рішення не профілакували і не скеровували належним чином широкомасштабні міграційні процеси, а значною мірою виявилися наздоганяючим їхній перебіг управлінським втручанням. Вони хибують декларативністю, цільовою і змістовою незв'язаністю з іншими нормами національних законодавств і рішень виконавчої влади, непідкріпленістю відповідними матеріальними, фінансовими, організаційними та іншими ресурсами, непідготовленістю місцевих адміністрацій та самоврядування до інкорпорації численних прибульців у територіальні громади.

Як реальний чинник забезпечення толерантності до тих осіб, що опинилися на новій для себе території постійного (хоча для деяких – тимчасового) проживання, вони виявилися достатньо сумнівними. Глибоким є аналіз політичних, соціально-психологічних, правових, культурологічних, інших аспектів соціальної адаптації кримсько-татарських репатріантів. У зв'язку, скажімо, з недовільною урегульованістю питання щодо наділення репатріантів землею, бюрократичною тяганиною, а у ряді випадків й бездіяльністю влади стало масовим явищем самозахоплення, що супроводжується посиленням настроїв ісламського і пантюркістського екстремізму всередині кримськотатарської спільноти, загострює напругу у відносинах більшості кримчан і кримських татар, спричиняє національну нетерпимість, поглиблює політичну нестабільність, сприяє проявам російського, українського та ісламського радикалізму всередині України та за її межами.

При підписанні нормативних актів СНД не були передбачені функції контролю за виконанням їх окремими країнами, не встановлена відповідальність за порушення, не утворена структура для моніторингу ситуації і внесення пропозицій політичному керівництву. Керівні структури СНД не проявляють зацікавленості у підтримці активістів-правозахисників, що стають в окремих країнах об'єктами переслідувань. Усе це значно послаблює вплив прийнятих і чинних дотепер правових актів щодо свобод і прав людини, а значить, і толерантності.